

УДК 82.09-051(Єфремов(477).989Котл. (045)

DOI <https://doi.org/10.31652/3041-1084-2024-3-02>

**Не з коротким аршином...
(Іван Котляревський у студіях Сергія Єфремова:
до постановки проблеми)**

**Not with a short yardstick...
(Ivan Kotliarevsky in the studies of Serhii Yefremov:
on the problem statement)**

Поліщук Володимир Трохимович,
*доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри української літератури
і компаративістики,
Черкаський національний університет
ім. Б. Хмельницького
orcid.org/0000-0002-9090-8324*

Одним із найуважніших і найсистемніших дослідників творчості Івана Котляревського був Сергій Єфремов — аналітик творчої спадщини нашого першокласика, редактор і видавець його творів. Але, як відомо, ім'я і праці репресованого в 1929-у за фальшивою «справою СВУ» С. Єфремова на кілька десятиліть були директивно виключені з літератури й літературознавства, що обумовило їх невикористання і замовчування. Водночас зауважено, що і в пору заборон деякі судження вченого «анонімно» прочитувалися в окремих студіях про І. Котляревського. Уважніше до відповідних праць С. Єфремова стали придивлятися в роки незалежності, переважно погоджуючись із думками академіка, а також і полемізуючи з ним. У статті, оформленій у «тезовому» форматі, акцентовано увагу на низці дослідницьких аспектів, що їх виокремив і достатньо ґрунтовно проаналізував С. Єфремов, незрідка вдаючись до полемізування з певними усталеними чи упередженими судженнями. Так, зокрема, він відзначив і поцінував Шевченкову еволюцію суджень про І. Котляревського, обґрунтував

об'єктивну безпідставність звинувачень на адресу першого видавця «Енеїди» Максима Парпури, значно аналітичніше поглянув на природу появи й глибшу суть «Оди до князя Куракіна»... Зауважено на реалізації в студіях про І. Котляревського відомого єфремовського принципу періодизації нашого письменства — «громадського слугування літератури народові», на послідовності його наукових суджень, на увазі до бібліографічних джерел і питань українського книгодруку.

Ключові слова: Іван Котляревський, українська література, періодизація, полемічність, новаторство, видавнича справа, щоденник.

Abstract. Serhii Yefremov, an analyst of Ivan Kotliarevsky's creative heritage and an editor and publisher of his works, was one of the most meticulous and systematic researchers of our first classic's oeuvre. However, Yefremov's name and works were suppressed and excluded from literature and literary studies for several decades following his 1929 repression under the false «Union of the Liberation of Ukraine case». Despite this, some of Yefremov's insights continued to be circulated «anonymously» during these periods of prohibition.

In the years of Ukraine's independence, Yefremov's works began to receive renewed attention. Scholars have mostly agreed with his academic perspectives while also engaging in debates with his viewpoints. This article, presented in a 'thesis' format, highlights several research aspects that Yefremov meticulously analyzed, often engaging in polemics with established or biased opinions. Notably, Yefremov appreciated Shevchenko's evolving judgments about Kotliarevsky, refuted the baseless accusations against the first publisher of the «Eneida (Aeneid)», Maxim Parpura, and provided a deeper analytical understanding of the «Oda do kniazia Kurakina (Ode to Prince Kurakin)».

The article also emphasizes Yefremov's principle of periodization in Ukrainian literary studies, particularly in his examination of Kotliarevsky's works. This principle, described as the 'public service of literature to the people,' is explored through the sequence of Yefremov's scholarly judgments, referencing bibliographic sources and issues of Ukrainian book printing.

Keywords: Ivan Kotliarevsky, Ukrainian literature, periodization, polemic, innovation, publishing, diary.

Постановка проблеми. Аби скласти більш-менш цілісне уявлення про трактування Сергієм Єфремовим постаті Івана Котляревського як особистості й письменника, достатньо прочитати принаймні дві статті: нарис «Котляревський» із видання 1909 року і розділ «Котляревський та його школа» з єфремовської «Історії українського письменства». Але С. Єфремов у своїх численних різножанрових публікаціях доволі часто апелював до слова й образу нашого першокласика, зокрема й зі словом полеміки. Причому, в тих полемічних епізодах академік стояв «за» автора «Енеїди» й «Наталки Полтавки». На ці полемічні епізоди далі й звернемо увагу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Уже понад два століття творчість І. Котляревського перебуває в полі активного дослідницького зору, здобувшись на десятки монографій, посібників, сотні статей, есеїв тощо, авторами яких були й загально визнані авторитети (П. Куліш, І. Франко, М. Зеров, О. та Л. Білецькі, М. Яценко, Т. Гундорова, Є. Нахлік та ін.), і менш відомі науковці. С. Єфремову випало досліджувати спадщину І. Котляревського в перші три десятиліття ХХ віку, а починаючи з 1930-х на його ім'я та праці офіційною владою було покладене жорстоке табу, й тільки після 1991-го дослідження видатного вченого й саме його ім'я «реабілітовано» і в науці, і в історії України. Природно, із зазначених позалітературних причин судження С. Єфремова про І. Котляревського, його внесок у дослідження спадщини автора «Енеїди» вимушено оминалися й не оцінювалися, хоч, як видно з деяких студій радянського часу, семантика окремих його оцінок «безіменно» проривалася в дослідницький простір. У низці ж праць останніх трьох десятиліть, зокрема в дослідженнях М. Яценка [див. 9], М. Ткачука [13], І. Лімборського [10], й особливо Є. Нахліка [11] простежуємо чи «заочний», чи прямий діалог дослідників із міркуваннями С. Єфремова.

Постановка завдання. Ставимо в цій розвідці за мету — акцентувати на ключових і не без полемічності аспектах досліджень Сергієм Єфремовим творчості Івана Котляревського, які закономірно ставлять першого з них у коло найвизначніших обсерваторів спадщини й постаті першокласика нашого письменства.

Виклад основного матеріалу. Подаємо його у форматі кількох розгорнутих тез.

1. 1915 року, написавши статтю «Шевченко й Котляревський» із нагоди 75-х роковин від часу смерті Івана Котляревського та 100-річчя від часу народження Тараса Шевченка, Сергій Єфремов означив незримий між тими датами, але логічно й історично детермінований зв'язок між двома визначними постатями — Котляревського й Шевченка. Автор статті простежив цікаву еволюцію ставлення Т. Шевченка до свого попередника на українському літературному полі: від вірша «На вічну пам'ять Котляревському», через «проблемну» згадку в передмові до «Чигиринського Кобзаря» і до творення образу Івана Петровича в повісті «Близнецы», в якій, на думку С. Єфремова, Тарас Григорович повертається до того свого пієтетного ставлення щодо Котляревського, зафіксованого в знаменитому його вірші-присвяті 1838 року: «... все-таки перший, чисто інтуїтивний, присуд Шевченка (І. Котляревському — В. П.) стоїть, здається мені, до правди ближче. Там Шевченко був далі од буденних, скороминущих міркувань та пекучої злоби дня (порівняно з емоційно загостреними історіософськими своїми роздумами після двох перших повернень до України-Руїни — В. П.) і прозирає у вічність, тим-то зумів ухопити й закріпити такі риси творчості Котляревського, які зникають, як підходити до неї з коротким аршином потреб сьогоденного дня» [5, с. 274].

Отут ми зазначимо, що сам С. Єфремов у численних студіях підходив до осмислення творчості й постаті І. Котляревського не з коротким аршином.

Академік Сергій Єфремов був і лишається одним із найґрунтовніших і найавторитетніших дослідників спадщини Івана Котляревського, різних її аспектів і в різних контекстах. Власне, ця теза не є новою, бо ще 1923 року інший академік — Агатангел Кримський зазначав, що «Єфремов не тільки критично простудіював, не тільки показав свої наукові критики і рецензії на праці про К[отляревського],... але й зладив нові критичні видання його писань з науковими передмовами, з багатими біобібліографічними замітками та увагами (1909 і 1918 р.). Українська академія наук, обравши С. О. Єфремова своїм членом, повинна буде негайно доручити йому справді академічне критичне видання Котляревського — і ніхто краще за Єфремова не зможе виконати таку задачу» [Цит. за: 4, с. 695].

Цитоване міркування А. Кримського, певно, «матеріалізувалося» невдовзі, бо С. Єфремову було замовлено, правда, не для академічного

видання, а для Держвидаву, статтю про І. Котляревського. Записи в щоденнику С. Єфремова з приводу зазначеної статті, зроблені 1 і 2 грудня 1925 року, є вельми цікавими, бо засвідчують і неабияку оперативність, швидкість писання ним різних праць (засвідчують його «легку руку»), а також проливають світло на психологію його творчої праці. Отже, записи: «*1 грудня*. Почав писати давно просрочену статтю <...> про Котляревського. Робота йде мляво, знехочу; доводиться мало не кожну фразу видумувати, звичайно, як буває, коли пишеш на тему, на яку вже *десятки разів* (курсив наш — В. П.) писано. Нема новизни, нема інтересу, нема захоплення, бо йде не про повне освітлення теми, а лиш про переживання старого й набридлого. Жалкую, що і взявся за цю роботу». І запис наступного дня: «*2 грудня*. Докінчив про Котляревського. Слабо вийшло, аж віддавати не хочеться. Та мусиш» [6, с. 305]. Ще одною знеохочувальною причиною для С. Єфремова була радянська цензура й недолуга редакторська робота в окремих видавництвах, про що свідчить запис у щоденнику 2 березня 1926 року: «Принесено мені статтю мою про Котляревського, що побувала в цензурі. Нахаба-цензор пробує (і невдало!) навіть мову виправляти, не кажучи вже про свої власні дописки до мого тексту. Чи, може, це не цензор, а редактор... — хто їх тепер розбере. Певна річ, ці виправки я закреслив і ставлю домагання: або мій текст друкувати, або зовсім не друкувати. Взагалі більш Держ[авному] видавництву я не даватиму нічого... Хай же самі й пишуть, коли так» [6, с. 349].

Вочевидь після цієї історії академік не брався за серйозні наукові студії про першого класика українського письменства, хіба що епізодично апелюючи до імені І. Котляревського чи героїв його «Енеїди» в щоденникових записах або ж проводив редакторсько-текстологічну роботу над творами першокласика, які готувались до друку. Із запису 1928 року: «*29 січня*. Засів за Котляревського, готуючи до нового видання; перевіряю за першодруком «Наталку Полтавку». Чимало помилок вкльнулося, і необачно я був зробив, що перше не перевірів» [6, с. 580].

Останніми десятиліттями в Україні опубліковано цілу низку книг із різнорідними працями С. Єфремова, його щоденники і спогади, які дають добру можливість більш-менш повно осягнути бачення академіком усього того, що пов'язане з життям і творчістю І. Котляревського. Зрештою, можна було б обійтися лише розділом

VI із «Історії українського письменства» — «Котляревський і його школа», в якому С. Єфремов, треба думати, виписав квінтесенцію своїх суджень про І. Котляревського, але ж були ще «десятки разів» інших писань, по-своєму цікавих і промовистих. Це по-перше. А по-друге, мусимо зауважити, що до зазначеної квінтесенції думок в «Історії...» С. Єфремов ішов якраз через десятки подій і десятки писань, пов'язаних із іменем Котляревського, де й віднаходилися та синтезувалися відповідні судження. Зауважимо й на тому, що далеко не всі «варіації на тему» Котляревського та героїв його творів увійшли до вказаного розділу «Історії...»

Майже в усіх писаннях С. Єфремова про І. Котляревського більшою чи меншою мірою помітне майже пієтетне ставлення першого до другого. Зародилося воно з першого знайомства уманського бурсака Сергія з перелицьованою І. Котляревським «Енеїдою». «То було волохиновське видання..., — згадував пізніше С. Єфремов. — За одним духом проковтнув я невмирущу праматерь українського письменства, і пригоди Енеєві на довгий час притьмарили навіть славні вчинки Кривавої Руки та інших Емарових героїв, якими я тоді захоплювався. Оце так книжка!..» [4, с. 315].

Іншим джерелом єфремовського пієтету щодо І. Котляревського та його писань був той світоглядно-мистецький принцип Сергія Олександровича, з яким він підходив до поцінування літературних явищ, - «принцип громадського слугування письменства народові» [2, с. 31], принцип, який у С. Єфремова був зовсім не позбавлений естетичної міри. Цей домінуючий принцип великою мірою зумовив ту рису праць академіка про першокласика, за якою явище І. Котляревського — і постать, і творчість — розглядалися на широкому суспільно-політичному та культурологічному тлі буття України 2-ї половини XVIII — першої десятиліть XIX століть.

Є підстави говорити і про те, що національне (українське) самопочування Сергія Єфремова, його активне включення у справу національно-духовного відродження відбувалися в контексті подій, пов'язаних із І. Котляревським чи й інспірованих ними. І створене за діяльної участі 19-літнього студента С. Єфремова разом із такими ж молодими В. Доманицьким, О. Лотоцьким, В. Дурдуківським, Ф. Матушевським видавництво «Вік» (1895-1918), й антологія української літератури в 3-х томах «За сто літ» (1901-1902) прямо пов'язувалися зі

столітньою датою від виходу «Енеїди». «Ідея цього видання, — згадував пізніше С. Єфремов, — скільки собі пригадую, належить О. Я. Кониському (до якого горнулися згадані вище молоді люди — В. П.). Року 1897-го, вважаючи, що на другий рік має відбутися 100-ліття од часу першого видання Котляревського «Енеїди», він якось запропонував нам взятись за складання збірника української поезії за 100 літ <...> ідея нам сподобалась, і ми гаряче взялися за виконання» [4, с. 446].

Відтоді і практично протягом усього свого життя С. Єфремов перманентно, з тих чи інших причин, так чи інакше, апелював до слова й постаті І. Котляревського, його місця й ролі в історії українства. Вочевидь своєрідними вершинами уваги дослідника до класика стали, йдучи за хронологією, книга «Твори Івана Котляревського» (1909), видана «Під редакцією, з переднім словом та примітками Сергія Єфремова» [див.: 12], та вже згаданий вище розділ VI «Котляревський та його школа» в «Історії українського письменства» [див.: 3, с. 276-304], перше видання якої з'явилося в 1911-му. Між цими двома знаковими виданнями «в частині» котляревськознавства були й тісна сув'язь, і видимі відмінності, що цілком природно, заважаючи навіть на жанр і структуру вказаних видань. До речі, варто відзначити вельми дбайливий і фаховий підхід С. Єфремова до видання 1909 року: там і ґрунтовна передмова, і такі ж примітки та коментарі, й багатий ілюстративний матеріал, і детальна біографія І. Котляревського з доволі численною бібліографією (дотодішніх) публікацій про першокласика. Своєю чергою розділ з «Історії...», мавши тісний семантичний зв'язок хоча б із передмовою до «Творів...», звичайно ж, ширший і багатший контекстуально...

2. У світоглядному розумінні й під пером С. Єфремова особливої ваги в пробудженні громадянської (національної) свідомості українців набули ювілейні дати Івана Котляревського. Цей аспект апеляції Сергія Олександровича до імені нашого першокласика реалізувався переважно в численній і гострослівній його публіцистиці. Природно, що увага вченого передовсім була звернута до 1903 року в Полтаві, де було відкрито відомий нині всім пам'ятник І. Котляревському. Він кількаразово в різних статтях чи працях писав про цю подію як про національно-духовний здвиг, як про успішне єднання українських сил задля національного відродження краю. «З них (політичних виступів — В. П.) зазначити мушу тут найголосніший, — говорив С. Єфремов на одному з зібрань ТУПу, — пам'ятну маніфестацію р. 1903 в Полтаві під час одкриття

пам'ятника Котляревському. Ця перша українська національно-політична маніфестація була проведена по плану... нашого товариства» [3, с. 39]. Утім, не тільки та знакова подія «з Котляревським» запам'яталася С. Єфремову, а й раніше не без участі імені автора «Енеїди» та ще й у сув'язі з іменем Т. Шевченка. У статті «Шевченкові дні в Петербурзі», згадуючи рік 1899-й, С. Єфремов нотував, що «Шевченкове ім'я — вже офіційно — виставлялось в голові вашого підприємства, а не залежало, як перше, від ласки уряду, який в останні роки старанно викреслював з програм вечорів та концертів не тільки се досі страшне для нього ім'я, але і таке зовсім, здається, тихе і мирне, як Івана Котляревського» [5, с. 26]. Схожого змісту думки Сергій Олександрович висловив і в спогадах «Про дні минулі», згадуючи рубіж ХІХ-ХХ століть: «Надто великого успіху зажили серед київської публіки українські вечірки, присвячені щороку Шевченковим роковинам <...>, століттю «Енеїди» Котляревського (1898) та іншим okazіям, оберталися в гучні національні маніфестації» [4, с. 436].

3. Важливу чи і знакову роль відводив «Енеїди» І. Котляревського, точніше — її публікації 1798 р., С. Єфремов і в частині книговидавничої справи в Україні. «Цим же таки роком, — нотував він у статті «В тісних рямцях», — треба датувати й української нової книги початок» [6, с. 154]. Тут же він стисло, але переконливо означив причини упадку книговидання в Україні від того часу, коли «Київ був постачав книгу на цілу Слов'янщину», маючи на увазі передовсім ХVІІ ст., і до кінця ХVІІІ ст., пори Руїни під московським імперським гнітом, коли та справа «пасе задніх». На цьому тлі «Енеїда» стала тою ланкою, що в'язала «порвану нитку літературного розвитку» зокрема й у друкарстві.

У цьому сутнісному контексті С. Єфремов якщо не перший, то одним із перших узявся за «реабілітацію» першого видавця «Енеїди» Максима Парпури, полемізуючи таким чином із самим І. Котляревським і текстом поеми, в якій, знаємо, Парпура — «той, що чужее оддавав в печать». «Довгий час, — нотує С. Єфремов, — йому (Парпури — В. П.) не тільки не було вдяки за почин, але навіть навпаки — ім'я це окривалось глузуванням та лайкою, та ганьбою, як промітного пронира-шахрая, як «мацапури...» [1, с. 155]. Натомість дослідник аргументовано доводить безкорисливість видавничого чину М. Парпури, його щире меценатство для загального українського добра. Зауважимо, що практично суголосною єфремовській є думка сучасного дослідника про те, що «Якби не зухвалець Парпура, він

(Котляревський — В. П.) би ще довго залишався рукописним автором, що було звичним для більшості українських літераторів XVIII ст., зокрема й для Сковороди» [11, с. 351]. Тож попри непогодження з автором «Енеїди» самого наміру і факту видання, з М. Парпури, за С. Єфремовим, «пляму своєкористя та «бридкої натури» мусимо з його зняти і віддати натомість хоч пізню подяку за добрий почин» [там само]. Загалом треба відзначити, що С. Єфремов ніколи не випускав із поля свого зору книгодрук в Україні, і найчастіше в його писаннях на цю тему зринали імена Шевченка й Котляревського.

4. Свого часу, пишучи передмову до першого незалежницького перевидання «Історії українського письменства», Михайло Наєнко, спираючись і на думку М. Зерова [7, с. 6], зауважив у ній, що саме С. Єфремову належить авторство нині загальновідомого, хрестоматійного «хроматичного ряду» або «канону» українських письменників XIX-XX століть, власне, порядку розгляду їх творчості в історії літератури [див.: 2, с. 6]. Природно, що особі І. Котляревського академік відвів вельми почесне й новаторське місце між двома знаковими для українства потужними постатями Г. Сковороди і Т. Шевченка, немало уваги приділивши в різних своїх писаннях аналізу сквородинства в Івана Петровича й етапній ролі слова Тараса Григоровича порівняно з творчістю Котляревського. Але єднальна «місія» першокласика нового нашого письменства розумілася академіком як обов'язкова в поступі українського художнього слова. Про це С. Єфремовим добре мовлено і в концептуальній статті-передмові до видання «Творів Івана Котляревського» 1909 року, й у відповідному розділі трохи пізнішої «Історії українського письменства». Передовсім там, бо були й інші публікації.

Десь, певно, з цього сутнісного контексту (власне, — із достатньо ґрунтовної обізнаності С. Єфремова з нашим давнім і новим українським письменством) проростає хоч і доброзичлива, але принципова полеміка Сергія Олександровича з міркуваннями іншого авторитетного літературознавця, Миколи Зерова, викладеними останнім у книзі «Нове українське письменство» (1924), зокрема в частині обставин зародження нашої нової літератури та, звісно ж, постаті І. Котляревського та його творів. М. Зеров обстоював думку про нібито «запізнілість» української літератури рубежу XVIII-XIX-го й перших десятиліть XIX ст. порівняно з письменством російським. Що ж до постаті І. Котляревського в книзі М. Зерова, то наш першокласик, як нотує рецензент, «і формально,

і ідейно — наслідувач російських зразків, провінційальний літератор, неглибока людина» [1, с. 687]. С. Єфремов у своїй рецензії, беручи ширший і повніший контекст аналізованої епохи, зокрема й контекст суспільно-історичний, а не тільки культурологічно-естетичний, висловлює обґрунтовані незгоди щодо зазначених суджень М. Зерова. До того ж, академік послуговується не умовно-узагальненим поглядом на той аналізований час, а дуже конкретним, із чітким називанням імен і дат із російської та української літературної історії. У висновку щодо «запізнілості» нашого нового письменства С. Єфремов зауважує, що «фактично ніякого запізнення не було, й посилення історика (тобто М. Зерова — В. П.) на той фатальний «провінційальний» характер українського письменства бринить втуні і б'є поза мету» [там само]. Тим паче Сергій Олександрович не погоджувався з цитованою вище й іншими зеровськими характеристиками І. Котляревського, вказував молодшому колезі на окремі необґрунтовані чи й упереджені судження щодо нашого першокласика, зокрема в частині його контактів із російськими літераторами або ж у «приписуванні» певних реплік героїв творів Котляревського йому самому тощо. «За цими неумотивованими дрібницями, — резюмує С. Єфремов, — пропадає якоесь справжнє обличчя Котляревського, що був сатириком свого часу і - нехай що там — добрим спостерігачем реального життя, знавцем і художником побуту тих верств, серед яких жив і працював» [1, с. 688]. До всього рецензент підкреслив «сильну ноту демократизму» творів І. Котляревського та його ближчих наступників «до» Т. Шевченка, закликаючи «міряти» кожного митця мірками того часу, в якому жив і творив митець.

5. Вочевидь С. Єфремову належить першість у певній «реабілітації» І. Котляревського у зв'язку «Одою до князя Куракіна», про яку, та і про самого її автора, раніше вельми критично висловився П. Куліш. Сергій Олександрович умістив до укладеного ним видання «Творів Івана Котляревського» 1909 року доволі розлогий коментар щодо вказаної «оди», яка в І. Котляревського насправді має назву «Пісня на новий 1805-й год пану нашому і батьку, князю Алексію Борисовичу Куракіну», і щодо згаданих різких суджень П. Куліша. «З легкої руки Куліша до «Оди» мало не до останніх часів прилипла була репутація твору, що принаймні не приносить чести авторові, який запобігав нібито ласки не конче достойними способами у «сильних мира сього» [12, с. 282-283]. До того ж П. Куліш писав про «Оду» як про «уродливые, антинародные

вирши», «наполненные грубой лестью» і под. С. Єфремов у коментарі детально аналізує час «одописання» в російській літературі й підкреслює, що «Ода» Котляревського жадною рисочкою не нагадує тієї загально-розповсюдженної облесності в рифмах. Це — дуже просто, без жадної самозневаги та приниження написана сатира — і досить уїдлива сатира — на тодішнє панство, та і взагалі на весь сучасний лад життя...» [12, с. 283]. Зауважує С. Єфремов і на особі князя Куракіна («був одним із широко освічених, дійсних гуманістів серед бюрократії того часу»), який, власне, в «Оді», а насправді в «Пісні», й не виступав об'єктом критики й сатири, бо насправді робив немало добрих справ, «за які й похваляв його Котляревський», «... не дбаючи ні про ласку, ні про те, що про його люде подумаютъ» [там само].

Можна думати, що на цей коментар С. Єфремова пізніші літературознавці зважали, аналізуючи відповідний твір І. Котляревського, правда, не посилаючись на «табуйованого» в радянські часи академіка [див. напр.: 8, с. 26-27].

6. Окремі полемічно-критичні судження С. Єфремова спостерігаємо в оцінках творів наслідувачів І. Котляревського та його творчої манери, зокрема, скажімо, М. Макаровського, П. Білецького-Носенка та ін. [див.: 2, с. 294-305], або ж у судженнях про студії С. Смаль-Стоцького, І. Стешенка, О. Єфименко щодо І. Котляревського.

Висновки. Сергій Єфремов, як відомо з різних його студій, високо ставив заслуги Івана Котляревського перед нашим письменством і нашим народом. У цьому сенсі можна знайти багато суджень ученого, зокрема й таку: «З Котляревським до літератури нашої увійшов народ і сів у ній на покуті, остаючись там і по цей день бажаним гостем. Народ був матеріальною підвалиною почину Котляревського; моральні основи давала йому попередня літературна традиція, нарешті психологічним мотивом була любов до рідного краю, що не пустила його на шлях дезертирства от своєї батьківщини» [2, с. 295].

До висновкової частини віднесемо й розмисел про те, що міркування й позиції С. Єфремова щодо І. Котляревського та його творів, базовані на його, С. Єфремова, ідейно-естетичних візіях історії нашого письменства, стали основою чи відправною точкою для бачень і суджень багатьох наступних у часі дослідників, дещо фігурально кажучи. від М. Зерова до Є. Нахліка... До речі, перший із названих, за всієї видимої з публікацій поваги до суджень С. Єфремова і до нього самого, мало що змінив у своїх

трактуваннях слова й постаті І. Котляревського, зокрема в частині їх української громадянськості. І сучасний авторитетний дослідник Є. Нахлік знаходить немало достатньо переконливих контраргументів щодо згаданих вище візій С. Єфремова, скажімо, і щодо І. Котляревського як зачинателя нової української літератури, і щодо нібито усвідомленого І. Котляревським власне українського громадянського чину — творення «Енеїди» народною мовою як початку творення масиву української літератури тощо. «Не будши зачинателем нової української літератури за своєю естетичною свідомістю (не ставивши собі цього за мету), — нотує Є. Нахлік, — Котляревський став ним фактично, завдяки перцепції та рецепції його «Енеїди» серед українських літераторів та читачів» [11, с. 351]. Але в багатьох випадках, повторимось, суголосно чи контрверсійно пізніші дослідники апелювали до відповідних суджень С. Єфремова, підкреслюючи їхню дослідницьку вартісність. Вочевидь, так буде й надалі...

Список використаних джерел:

1. Єфремов С. Вибране. Статті. Наукові розвідки. Монографії. Укл. Е. Соловей. Київ: Наукова думка, 2002. 760 с.
2. Єфремов С. Початок нової доби. Радівська публіцистика. Київ: ВЦ «Просвіта», 2011. 382 с.
3. Єфремов С. Про дні минулі. Щоденник. Київ: Темпора, 2011. 790 с.
4. Єфремов С. О. Історія українського письменства. Київ, 1995. 688 с.
5. Єфремов С. О. Шевченкознавчі студії. Упоряд. О. В. Меленчук. Київ, 2008. 368 с.
6. Єфремов С. О. Щоденники. 1923-1929. Київ, 1997. 848 с.
7. Зеров М. Твори: В 2 т. Т. 2: Історико-літературні та літературознавчі праці. / Упоряд. Г. П. Кочур, Д. В. Павличко. Київ: Дніпро, 1990. 601 с.
8. Іван Петрович Котляревський. Повне зібрання творів. Київ: Наукова думка, 1969. 512 с.
9. Історія української літератури ХІХ століття: У 3 кн. Кн. 1. За ред. М. Т. Яценка. Київ: Либідь, 1995. 368 с.
10. Лімборський І. В. Творчість Івана Котляревського. Авторська індивідуальність, європейські паралелі, порівняльна поетика. Черкаси: Брама-Україна, 2010. 96 с.

11. Нахлік Є. Перелицьований світ Івана Котляревського: текст — інтертекст — контекст. ДУ «Інститут Івана Франка». Львів, 2015. 543 с.
12. Твори Івана Котляревського. Під редакцією, з переднім словом та примітками Сергія Єфремова. Київ: Видавництво «Вік», 1909. 296 с.
13. Ткачук М. П. Естетична концепція людини в «Енеїді» Івана Котляревського: Посібник. Київ: Вища школа, 1995. 55 с.

Referens:

1. Iefremov S. Vybrane. Statti. Naukovi rozvidky. Monohrafi. Ukl. E. Solovei. Kyiv: Naukova dumka, 2002. 760 s.
2. Iefremov S. Pochatok novoi doby. Radivska publitsystyka. Kyiv: VTs «Prosvita», 2011. 382 s.
3. Iefremov S. Pro dni mynuli. Shchodennyk. Kyiv: Tempora, 2011. 790 s.
4. Iefremov S. O. Istoriiia ukrainskoho pysmenstva. Kyiv, 1995. 688 s.
5. Iefremov S. O. Shevchenkoznavchi studii. Uporiad. O. V. Melenchuk. Kyiv, 2008. 368 s.
6. Iefremov S. O. Shchodennyky. 1923-1929. Kyiv, 1997. 848 s.
7. Zerov M. Tvory: V 2 t. T. 2: Istoryko-literaturni ta literaturoznavchi pratsi. / Uporiad. H. P. Kochur, D. V. Pavlychko. Kyiv: Dnipro, 1990. 601 s.
8. Ivan Petrovych Kotliarevskiy. Povne zibrannia tvoriv. Kyiv: Naukova dumka, 1969. 512 s.
9. Istoriiia ukrainskoi literatury XIX stolittia: U3 kn. Kn. 1. Za red. M. T. Iatsenka. Kyiv: Lybid, 1995. 368 s.
10. Limborskyi I. V. Tvorchist Ivana Kotliarevskoho. Avtorska indyvidualnist, yevropeiski paraleli, porivnialna poetyka. Cherkasy: Brama-Ukraina, 2010. 96 s.
11. Nakhlik Ye. Perelytsovanyi svit Ivana Kotliarevskoho: tekst — intertekst — kontekst. DU «Instytut Ivana Franka». Lviv, 2015. 543 с.
12. Tvory Ivana Kotliarevskoho. Pid redaktsiieiu, z perednim slovom ta prymitkami Serhiia Yefremova. Kyiv: Vydavnytstvo «Vik», 1909. 296 s.
13. Tkachuk M. P. Estetychna kontseptsiiia liudyny v «Eneidi» Ivana Kotliarevskoho: Posibnyk. Kyiv: Vyshcha shkola, 1995. 55 s.